

УДК 211

А. М. Гренишен
кандидат історичних наук, методист вищої категорії
відділу науково-методичного забезпечення післядипломної педагогічної освіти
Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»

М. ДРАГОМАНОВ І АТЕЇЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ

В умовах сучасної зміни соціально-світоглядних парадигм українського суспільства корисно розпочати переосмислення коріння модерної української наукової й політичної думки. М. Драгоманов по праву посідає одне з ключових місць в українській науковій і політичній думці другої половини XIX ст., тому що працював у царині формування й утвердження наукового світогляду і творення української політичної свідомості. Сьогодні в українській історіографії відсутні комплексні дослідження, присвячені висвітленню впливу поглядів і творчості М. Драгоманова на поширення атеїстичного світогляду серед української інтелігенції. У статті подано аналіз причин формування, змісту ліберально-атеїстичних поглядів М. Драгоманова і їх впливу на наукові та політичні погляди української інтелектуальної еліти.

Порівняння релігійної політики в країнах так званого західного світу й Російській імперії слугувало методом політичної боротьби проти безправності підданих російського самодержця, але не призводило до глибокого вивчення ролі релігії-світогляду в житті суспільства, тобто формалізувало вирішення цих суспільних проблем на матеріалістично-політичній основі. Корінь суперечностей лежав у площині визначення авторства релігійних постулатів, наприклад, для М. Драгоманова це були люди, а тому істини, висловлені ними, відносні та легко підлягають перегляду. Світоглядна ревізія стала підґрунтям для пояснення причин обмеження політичних свобод, насамперед свободи віросповідання, а найголовніше відсутності права не вірити [6, с. 3–5].

На ставлення М. Драгоманова до Бога величезний вплив мали релігійні погляди Т. Шевченка, зокрема претензії Кобзаря до Творця й нав'язування Господу своїх умов спілкування. Незадоволення Тараса Григоровича тим, що таланти не принесли йому щастя, висловлювалося у формі претензій до Господа, а не визнання того факту, що він просто не знайшов і не виконав свого призначення. Розчарування, розпач і гострий душевний біль від відчуття безпорадності перед матеріальним світом заглушили голос здорового глузду, який із дитинства закликав до пошуку Божої правди й сенсу життя. Навіть у зрілому віці не призвело до покаяння поета, навпаки, зробило його серце жорстоким [13, с. 378–379].

Захоплення М. Драгоманова Т. Шевченком практично не мало меж, оскільки поет був уособленням борця за українську національну справу. Навіть один із перших публічних виступів тоді ще юного Михайла стався саме на похоронах Т. Шевченка. Це був справжній дебют політика-початківця, в якому він висловив не лише некролог за видатною людиною, а й особисту позицію щодо внеску Кобзаря в розвиток української культури й вирішення українського питання. Згодом Михайло Українець систематизував своє бачення ролі життя і творчості Т. Шевченка в долі України, вважаючи діяльність і постать Кобзаря наріжною в національно-визвольному русі українців XIX ст. Виходячи із цього, можна сміливо стверджувати, що М. Драгоманов був ширим розповсюджувачем і втілювачем ідей Т. Шевченка.

Головна відмінність у поглядах Т. Шевченка та М. Драгоманова полягала в тому, що перший був прихильником силового варіанта вирішення українського національного питання, а другий – мирного через просвітництво, громадську діяльність і дипломатію з Петербурзьким і Віденським урядами. Драгоманівський ідеал урядової національної політики – це вирішення валлійського питання у Великій Британії. Американська модель політичних свобод, зокрема свободи віросповідання, здавалася Михайлу Пе-

тровичу найприйнятнішою в організації суспільно-політичного життя. Він узагалі був великим прихильником запозичень різноманітних інновацій, у тому числі світоглядних [4, с. 101–103; 13, с. 335].

Атеїзм як світоглядна система інтелігенції в часи активної наукової діяльності М. Драгоманова ще не ввійшов у науковий обіг настільки, щоб його постулати приймалися на віру беззастережно, а віра в Бога ще не вважалася абсолютно ненауковим способом світосприйняття. Захоплення французькими просвітниками в українських інтелектуальних колах першої половини XIX ст. часто призводило до антиклерикальних настроїв, але відверті безбожники були великою рідкістю. Поширення соціалістичних ідей у другій половині XIX ст. спричинило деяке зростання атеїстичної пропаганди, спрямованої не проти недоліків кліри й церковної системи, а проти віри в Бога, проте суспільним трендом залишалася реформа релігійної системи [8, с. 59–60].

Річ у тім, що традиційна православна релігія за майже дев'ять століть свого функціонування на землях східних слов'ян встигла себе серйозно дискредитувати в очах пересічних українців, білорусів і росіян. Це створило широку й фундаментальну базу для її критики з двох боків – як протестантам, які прагнули реформації, так і атеїстам, які домагалися визнання правдивості своєї позиції про матеріальність світу й випадковість його походження. Отже, атеїзм М. Драгоманова в основному зводився до спростування надмірної релігійності своїх співвітчизників і боротьби з обмеженнями свободи совісті й віросповідання на ґрунті розвитку суспільної думки [6, с. 6].

Розвиток науки та сімейні релігійні традиції, не орієнтовані на вивчення Біблії й виконання її вчення, підштовхували інтелігенцію до ревізійності релігійних парадигм світобудови. У свою чергу, державний нагляд і регламентація релігійного життя неправославних досить значно сприяли несприйняттю державної релігійної політики й переконаності в необхідності її докорінно змінювати. Принизливе становище, наприклад, євреїв у Російській імперії, зокрема релігійно-культурний тиск на них за умови ствердження Божественного помазання на царство російських монархів, м'яко кажучи, не сприяло шанобливому ставленню до Бога, який допускає таке грубе порушення Його слова Його «помазанцями» [12, арк. 7, 38, 105, 222, 312].

Із цих причин намагання дослідити духовне життя на науковому рівні наштовхнулося на методологічні перепони й було зведено до аналізу різних точок зору на проблему, послідовності й логіки подій, пов'язаних із релігійним і духовним життям українців. Останнє розглядалося як вияв культури українського народу, жорстоко пригнобленої російським урядом, що вимагало прагнення досягнення національно-культурної автономії українства в Російській імперії. Осмислення досвіду боротьби європейських народів за свої політичні свободи привело М. Драгоманова до висновку, що в основі політичних свобод лежить саме свобода віросповідання, яка забезпечила свободу культурного розвитку народів Європи [4, с. 88–91].

При цьому навіть психічний бік справи практично залишився поза увагою дослідника релігійної історії, бо людська душа не розкривається як тіло скальпелем і приховувала багато таємниць, недоступних для холодного розуму. Співвідношення емоційного та раціонального в релігійній практиці мало займало Михайла Петровича, оскільки віддаляло від аналізу етнокультурних і соціокультурних процесів українського народу, будучи занадто особистим, індивідуальним

переживанням для здійснення наукових узагальнень останньої чверті XIX ст. Найголовніше в цьому була непридатність означеного матеріалу для застосування в політичній боротьбі, яка потребувала, наприклад, разючих фактів нищення московсько-петербурзьким урядом української культури [3, с. 215–218].

З іншого боку, при всій привабливості неопротестантських течій християнства вони не сприймалися представниками українського національного руху як повноцінна альтернатива російській православній церкві, оскільки були і сприймалися такими самими засобами зрощення пересічних українців, як і синодальне православ'я. Це виявилось нездоланною перепоною для поширення Благі звістки серед української національно свідомої інтелігенції та несвідомого, проте україномовного селянства. Мовне питання й у цьому аспекті соціокультурного життя останньої чверті XIX ст. зіграло проти українського національного відродження, бо залишило його в матеріалістичній площині, позбавивши духовної основи, а відтак і перспективи саморозвитку, необхідної для розбудови ефективної системи суспільних відносин українства [5, с. 14–17].

Поняття «дух» узагалі було й залишається незрозумілим і загадковим для професійних психологів, істориків і релігієзнавців. Діалектика зовнішньої форми баптизму від зародження до кінця XIX ст. в Західній Європі й в Україні висвітлена М. Драгомановим досконало. Духовна сутність діяльності братства християн розглянута поверхово, оскільки вчення баптистів сприймалося науковцем як витвір людської свідомості, а не Божої відвертості. Останнє поняття взагалі не фігурувало в термінологічному словнику Михайла Петровича, бо заперечувало його уявлення про раціоналізм наукового пізнання, що возводилося в ранг найвищої людської чесноти й суспільної цінності [5, с. 4, 9, 11].

Ствердження тези про те, що авторами Біблії були люди, а не Бог, вивило з-під релігієзнавства XIX ст. світоглядну основу, оскільки перетворювало вивчення стосунків Бога з людьми на дослідження суспільно-релігійної думки та релігійних ритуалів. Ігнорування еталону для порівняння різних точок зору на проблему поклоніння і служіння Богові призвело до знецінення людського життя й особистості, зростання ролі колективу в суспільному житті. Значною мірою цьому посприяли тлумачення Священного Писання, здійсненні М. Драгомановим у запалі боротьби з «неволею віри» в Російській імперії. Високі матерії, такі як вплив обмеження свободи віросповідання на розвиток Візантійської та Османської імперій, були дуже далекими для пересічних українців, а тому не сприяли налагодженню соціокультурної комунікації в українському суспільстві [6, с. 12–14].

Цінність народної маси для суспільного розвитку й первинність соціально-економічного порівняно з духовним виявилися найголовнішими основами комуністичної ідеології К. Маркса та Ф. Енгельса, яка була близькою М. Драгоманову в останні роки життя. При цьому дуже складно точно визначити, чи був Михайло Петрович комуністом у сучасному розумінні цього поняття. Можливо, це було захоплення на рівні загальноопозиційних переконань. Щоправда, достеменно відомо, що він відверто негативно ставився до православної релігії через її очевидну примітивність і зовсім неестетичний вигляд служителів цього культу. Це робило його релігійні погляди співзвучними переконанням тогочасних українських і російських марксистів і соціалістів [10, с. 134].

Утративши силу святості, російська православна церква дотримувалася національних традицій східнослов'янських народів, що помічали етнографи, а серед них і М. Драгоманов. Ці спостереження наштовхували на роздуми про співвідношення національної релігійної традиції та Євангелії в повсякденному житті пересічних українців. Етнографія другої половини XIX ст. більше переймалася збором і систематизацією виявів народної культури, ніж їх аналізом, а тому виховані в релігійному середовищі інтелектуали, зіткнувшись зі способом життя пересічних православних, часто

доходили висновку, що теорія і практика – речі просто не сумісні [4, с. 200–203].

Критикуючи християнську церкву за мінливість точки зору на віровчення, М. Драгоманов стверджував про заклики до віротерпимості на початку історії церкви й організацію репресій проти інакомислячих у середньовіччі. На доказ своєї правоти мислитель навів вислів Ісуса Христа про те, що у випадку несприйняття християн вони повинні залишити місто, обтрусивши пил із ніг. Дійсно, подібний вислів наведений у Євангелії, наприклад, євангеліст Марко поширює цю думку, говорячи про те, що містам, на які зійшов дощ із вогню й сірки, – Содому та Гоморрі – буде легше в день останнього суду ніж тими людьми й населеними пунктами, які не приймають Євангеліє [9, 6: 7–11].

Напевне, на це місце Святого писання послався Михайло Петрович, але забув, чиї слова цитував, уважаючи їх ученням людським, яке з часом змінювалося, а не констатує факт відходу середньовічних віруючих від учення Євангелії. Наскільки можна судити з повного вислову в ньому, мова йде лише про відстрочення покарання за зневагу до посланців Божих, які дійсно являють любов Бога до людей незалежно від людського до них і Творця ставлення. Віротерпимість виглядає дещо інакше, наприклад, вірте, як хочете, Бог і так усіх любить, або ритуали все покриють, не варто вивчати слово Боже – воно другорядне. Виходить, що М. Драгоманов обманув самого себе, вириваючи думки з контексту, чим вельми нашкодив українському народу, позбавивши його інтелектуальну еліту віри в Бога й відірвавши її від релігійного селянства [7, с. 59].

Справжнє християнство ніколи не було віротерпимим чи лояльним способом мислення й організації співіснування людей. Ісус Христос і апостоли, а також їхні послідовники являли любов Божу людям, але ніколи не погоджувалися з їхніми національними віруваннями, звичаями і традиціями. Радикальність віровчення є виразною ознакою Нового Завіту, яка об'єднує всіх людей, котрі долучилися до його написання. Між апостолами, які отримали хрещення Святим Духом, була справжня єдність і порозуміння. Апостол Павло однаково виступав проти збочення християнської церкви в єврейські та грекоримські (язичницькі) національні традиції, які, по суті, є крайнощами релігії як людського світосприйняття [11, 1: 6–9, 2:1–3].

Він, з одного боку, ствердив самостійність церкви як представництва Царства Божого на Землі, яке здатне самостійно вирішувати внутрішні справи, а з іншого – відстояв позицію про шанобливе ставлення віруючих християн до державної влади, тобто праведний спосіб життя християн поміж невіруючих для спасіння душ останніх. У цій позиції немає жодних внутрішніх або зовнішніх суперечностей, а тому ставлення М. Драгоманова до християнства виявилось вельми надуманою й несправедливою критикою незрозумілого йому світогляду. Найбільшою проблемою виявилось узагальнення віровчення, а не виокремлення православ'я як такого, що не відповідає Біблійному вченню [7, с. 42–45].

М. Драгоманов крокував, ведучи за собою діячів національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., зокрема М. Грушевського, слизькою стежкою релігійного, філософського, наукового та політичного космополітизму. Це концепція визнання права на існування різноманітних, навіть протилежних точок зору на питання регламентації та регулювання суспільних відносин. Гуманізм підмінив собою гуманність у людських душах і опосередковано пропагував всездозволеність, у тому числі критику державної влади. Гуманність – це любов до людини, а гуманізм – бачення людини в центрі світобудови. У цьому конкретному випадку мова йде про визначення центром світогляду мислителів України й розгляданням її блага як мірила шкали цінностей, а найголовніше джерела суспільної моралі. Рівень моральності мав би визначатися змістом моралі, але над цими питаннями на той час розмірковувати було не модно та й просто ніколи за вирішенням соціально-політичних і національно-політичних питань українського суспільства [4, с. 199–201].

Наприклад, у праці «З історії релігійної думки на Україні» Михайло Сергійович наслідував логіку викладу та аналізу фактів, притаманну для досліджень «Віра і громадські справи» та «Рай і поступ» Михайла Петровича. М. Грушевський висвітлює розвиток українських релігійних учень із позиції наближення їх змісту до сучасних йому поглядів на світобудову й суспільні відносини, хвалячи тих релігійних діячів, які сприяли, і критикуючи тих, які протидіяли зазначеному процесу. Представники однієї релігійної течії могли оцінюватися вченим абсолютно протилежно, незалежно від того, що дотримувалися ідентичної світоглядної позиції, наприклад, І. Вишенський – однозначно ретроград, а П. Могила – відносно прогресивний діяч [2, с. 88–89, 95].

«Історія України-Руси» М. Грушевського розпочата з опису появи перших людей на території України як основоположної складової історії, людства загалом і будь-якого народу зокрема. У першому томі констатується як факт ідея розвитку людини від людиноподібної тварини, найцікавішим є те, що ця теорія викладена так, наче складена з остаточно доведених і багато разів перевірених фактів, які не викликають жодних сумнівів і заперечень. Незважаючи на те що це суперечить прискіпливому ставленню Михайла Сергійовича до вивчення історичних джерел, зіставлення їх змісту та глибокої наукової критики, викликаної бажанням максимально достовірно викласти минувшину свого народу [1, с. 26–27].

Із незрозумілих причин у питанні підґрунтя походження українства дослідник свідомо відкинув версію, запропоновану літописцем, хоча решту подій середньовічної історії висвітлював орієнтуючись саме на літописи. Послугуючись позитивістською методологією, М. Грушевський фактично переповідав літописи, виводячи виважену версію ходу подій, завдяки порівнянню відомостей, поданих у різних літописних списках. Оцінюючи події, постаті й діяльність історичних діячів на власний розсуд, значною мірою позбавив читача можливості формувати власну думку щодо висвітленої теми і проблеми, що в наш час інтерпретується як нав'язування позиції [1, с. 326–328].

Пошук так званої золотієї середини між наукою й релігією загнав українських мислителів і науковців другої половини XIX ст. у глухий кут пізнання та невір'я. Наука не могла пояснити багатьох явищ соціально-психологічного боку людського життя, а релігія залишала поза увагою особистісну реалізацію в самовдосконаленні людини й технічного прогресу суспільства. Класична філософія віднайшла етичне поняття Бога, відсунувши при цьому на другий чи навіть третій план онтологічну і гносеологічну складову Божої природи. М. Драгоманов пішов приблизно тим самим торованим шляхом європейської філософії та науки, що зумовило його антирелігійну, атеїстичну життєву позицію, котра мобілізувала його однодумців на боротьбу за політичні свободи для українців, повноцінна реалізація яких була можливою лише в незалежній українській державі, проте він цього висновку не дійшов, спинившись на обґрунтуванні національно-культурної автономії українців [7, с. 69–74].

Отже, мобілізуючи українську інтелектуальну еліту на боротьбу за політичні свободи, а також утвердження наукового світогляду в українському суспільстві, М. Драгоманов волею чи мимоволі сприяв поширенню атеїстичного світогляду в українському суспільстві. Як відомо, науковий і атеїстичний світогляди зовсім не подібні між собою, проте, старанно відстоюючи свободу віросповідання, Михайло Петрович одночасно відстоював право не тільки й не стільки вільно вірити і сповідувати свою віру, скільки не вірити в Бога, не забираючи право вірувати і сповідувати свою віру. Ці відверто космополітичні судження значно випереджали час, коли були висловлені, а тому їх тлумачення призвело до заперечення релігії як антинаукового світобачення й недооцінки релігійного чинника суспільно-політичного життя українського суспільства діячами українського національного відродження межі XIX–XX ст. і українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Література

1. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – Нью-Йорк : Книгоспілка, 1954. – Т. 1 : До початку XI віку. – 1954. – 648 с.
2. Грушевський М.С. З історії релігійних вчень на Україні / М.С. Грушевський. – К. : Освіта, 1992. – 192 с.
3. Драгоманов М.П. Вибрані праці : у 3 т. / М.П. Драгоманов. – К., 2006–2007. – Т. 1. – Кн. 1 : Історія. Публіцистика. Політологія. – 2006. – 344 с.
4. Драгоманов М.П. Вибрані праці : у 3 т. / М.П. Драгоманов. – К., 2006–2007. – Т. 1. – Кн. 2 : Історія. Публіцистика. Політологія. – 2007. – 272 с.
5. Драгоманов М.П. Про братство Хрестителів, або баптистів на Україні / М.П. Драгоманов. – Коломия : Друкарня М. Білоуса, 1893. – 21 с.
6. Драгоманов М.П. Про волю віри / М.П. Драгоманов. – Нью-Йорк : В-во Мирослава Січинського, 1918. – 32 с.
7. Драгоманов М.П. Рай і поступ / М.П. Драгоманов. – К. : Ранок, 1906. – 95 с.
8. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30-ті рр. XX ст.) / О.М. Ігнатуша. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 440 с.
9. Євангелія від св. Марка // Біблія в перекладі Івана Огієнка. – К. : Українське біблійне товариство, 2002.
10. Люта Л. Погляди М.П. Драгоманова на релігію і церкву / Л. Люта // Михайло Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху : матеріали Першої міжвузівської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих науковців 27 лютого 2007 р. – К., 2007. – С. 133–135.
11. Послання св. Апостола Павла до Галатів // Біблія в перекладі Івана Огієнка. – К. : Українське біблійне товариство, 2002.
12. ЦДІАК Ф. 442 оп. 160 спр. 42 Ч 1. – 500 арк.
13. Шевченко Т.Г. Кобзар / Т.Г. Шевченко. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2013. – 960 с.

Анотація

Гренишен А. М. Драгоманов і атеїзація української інтелектуальної еліти. – Стаття.

У статті аналізується вплив релігійних поглядів М. Драгоманова на поширення атеїзму серед представників української інтелектуальної еліти. Визначено причини формування атеїстичних поглядів М. Драгоманова, зміст і форми їх вираження. Висвітлено наслідки атеїзації української інтелігенції другої половини XIX ст. для суспільно-політичного життя українського суспільства.

Ключові слова: М. Драгоманов, атеїзація, українська інтелектуальна еліта.

Аннотация

Гренишен А. М. Драгоманов и атеизация украинской интеллигентной элиты. – Статья.

В статье анализируется влияние религиозных взглядов М. Драгоманова на распространение атеизма среди представителей украинской интеллигентной элиты. Определены причины формирования атеистических взглядов М. Драгоманова, содержание и формы их выражения. Освещены последствия атеизации украинской интеллигенции второй половины XIX в. для общественно-политической жизни украинского общества.

Ключевые слова: М. Драгоманов, атеизация, украинская интеллигентная элита.

Summary

Grenyshen A. M. Dragomanov and the spread of atheism among the Ukrainian intellectual elite. – Article.

The impact of religious views of M. Dragomanov on the spread of atheism among the representatives of Ukrainian intellectual elite is analyzed. The reasons of formation of the atheistic views of M. Dragomanov are identified, as well as their content and form of their expression. The consequences of Ukrainian intellectual elite atheism in the second half of the nineteenth century for the socio-political life of Ukrainian society are highlighted.

Key words: M. Dragomanov, atheism, Ukrainian intellectual elite.